

ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ. Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր. Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2005, 336 էջ:

Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում մեծ ավանդ ունի ականավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը (1909-1999): 1966 թ. նրա աշխատասիրությանը լույս տեսավ Հայրենական պատմագրության անդրանիկ հրատարակությունն այս բնագավառում «Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի ժողովածուն¹: Դրանով իսկ նա սկզբնավորեց խորհրդային պատմագրության կողմից մինչ այդ լույս չէր ընդհանրված այս թեմայի ուսումնասիրությունը մեր հանրագիտությունում: Մ. Ներսիսյանն այնուհետև ոչ միայն սլավոնաբանական հանդես էր գալիս Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրներին նվիրված ուսումնասիրություններով և զեկուցումներով, այլև, իբրև «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» գլխավոր խմբագիր, հնարավորություններ էր ընձեռում մասագրում լույս տեսնել այս իրադարձության պատմությանը նվիրված հոդվածներ, հաղորդումներ և գրախոսություններ:

Ակադեմիկոս Ներսիսյանը կյանքի մայրամուտին ծրագրել էր վերջին տարիներին տպագրած՝ Հայոց ցեղասպանության պատմության անհիշվող իր առանձին հոդվածները վերանայել և ուսեսերեն թարգմանություններ ամփոփել մեկ գրքում: Սակայն վերահաս մահը նրան զրկեց այդ մտահղացումն իրականացնելու հնարավորությունից: Գիտնականի այդ ցանկությունը, սակայն, Հայոց ցեղասպանության գոհերի հիշատակի 90-րդ տարելիցի հետ կապված միջոցառումների շրջանակում, ի կատար են ածել

Մ. Ներսիսյանի աշխատանոցին լավատեղյակ Նունե Դերոյանը և գրախոսվող ժողովածուի խմբագիր, պրոֆ. Պարույր Մուրադյանը:

Մ. Ներսիսյանի ժողովածուն ամփոփում է հինգ հոդված և արխիվային 25 փաստաթղթերի հրատարակում: Հրատարակչները միանգամայն իրավամբ նպատակահարմար են գտել ժողովածուում զետեղված նյութերը տպագրել ոչ միայն Հայրեն (էջ 7-166), այլև ուսեսերեն թարգմանությամբ (էջ 181-325)՝ հեղինակի տեսակետներն ու փաստարկումները մատչելի դարձնելով պատմագիտական ավելի լայն շրջանակների համար: Նշենք նաև, որ բացառությամբ հայերենի թարգմանված ուսեսերեն լեզվով մինչ այդ լույս տեսած հոդվածներից մեկի², մյուս բոլոր նյութերը հայերենից թարգմանվել են ուսեսերենի:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ, մասնավորապես վերջին տարիներին, տարակարծությունների տեղիք է տվել հոդվածների ժամանակագրական եզրերի սահմանման խնդիրը: Ըստ պատմագրության մեջ գերիշխող տեսակետի՝ Հայոց բուն ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել 1915 թ. (քանզի բնաջնջման գործընթացն անհամեմատ մեծ թվով շուրջ մեկուկես միլիոնի հասնող գոհեր է կլանել), որին նախորդել ու հաջորդել են համապատասխանաբար համիդյան և քեմալական կոտորածները:

Ակադեմիկոս Ներսիսյանն այս հարցում ցուցաբերել է շատ ավելի ընդգրկուն մոտեցում: Դեռևս 1982 թ. «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի ժողովածուի երկրորդ հրատարակությանը կից առաջաբանում այս

¹ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под ред. проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966.

² М. Г. Н е р с и с я н. Немецкие и турецкие источники о геноциде армян. — ИФЖ, 1985, № 2, с. 31 – 40.

առիթով նա նշել է. «Երբ խոսքը վերաբերում է Օսմանյան կայսրությանը և Հայոց ցեղասպանությանը, հարկ է նկատի ունենալ ոչ միայն 1915-1918 թթ. համընդհանուր կոտորածը, այլև XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի զանգվածային ջարդերն ու կոտորածները»³:

Կասկածից վեր է, որ տարիների ընթացքում պատմարանի հայացքներն ապրել են ակնհայտ էվոլյուցիա: Ի վերջո՝ Հայոց ցեղասպանության պատմության խոշոր գիտակը հանդել է միանգամայն իրատեսական հետազոտության. «Պատմական փաստերի բարխիդ ու մանրազնին ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրակացության, որ գազանաբարո «կարմիր սուլթանը» նույնպես կիրառել է ցեղասպանության քաղաքականություն, այնպիսի քաղաքականություն, ինչպիսին իրադրոսներն երիտթուրքերը 1915-16 թթ.: Այստեղ կարևորը զոհերի քանակը չէ. մի դեպքում՝ 300 հազար, մյուս դեպքում՝ միլիոնակես: Մենք գիտենք, որ լինում են ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր ծավալի ցեղասպանություններ» (էջ 14):

Հաշվի առնելով երիտթուրքերի օրոք Հայ ժողովրդի կրած ահռելի մարդկային կորուստները, Մ. Ներսիսյանը գերադասել է 1915-1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության դործընթացը բնութագրել իբրև «Մեծ եղեռն» (տե՛ս օրինակ՝ էջ 83, 123): Անդրադառնալով Մուստաֆա Քեմալի ազգային քաղաքականությանը, նա հավաստել է, որ 1920-1922 թթ. վերջինս ևս Հայերի ու հույների նկատմամբ կիրառել է «դժան ցեղասպանության քաղաքականություն» (էջ 122, 124)⁴:

Մեծ եղեռնի ղլիավոր պատճառն ըստ հեղինակի՝ երիտթուրքերի պանթուրքիստական, զավթողական ծրագրերն էին, որոնք մշակվել էին դեռևս 1910-1911 թթ., իսկ սկսած 1913 թ., ինչպես նա նշել է, վերածվել էին պետական քաղաքականության (էջ 83): Մ. Ներսիսյանի համոզմամբ՝ Մեծ եղեռնը կանխորոշել են Սալոնիկում երիտթուրքերի 1910-1911 թթ. կայացած գաղտնի խորհրդակցությունների և համազումարի ընդունած ազգայնամոլական որոշումները, որոնցում «արտահայտված են իթթիհադականների պանիսլամիստական, պանթուրքական ծրագրերը ինչպես Հայերի, այնպես էլ բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ» (էջ 9):

Հարկ ենք համարում առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել, որ ակադեմիկոս Ներսիսյանը Հայոց ցեղասպանությունը չի դիտել իբրև մասնակի երևույթ, այլ այն քննարկել է Օսմանյան կայսրության ցեղասպան քաղաքականության լայն հետևախորքի վրա, որը, ինչպես նա հիմնավորել է, կիրառվել է ոչ միայն քրիստոնյա, այլև մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ: Այս առումով հատկանշական է գրքում զետեղված «Օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» մասին» ծավալուն հոդվածը, որն ունի մեծ այժմեականություն, քանզի պատմական անցյալն աղավաղող թուրք պատմաբաններից շատերը բազմիցս ջանացել են Օսմանյան կայսրությունը ներկայացնել ոչ միայն իբրև «գրախոս»՝ այնտեղ բնակվող բոլոր ժողովուրդների համար, այլև նրան վերագրել են եվրոպական երկրներում քաղաքակրթություն սերմանողի և տարածողի կարգավիճակ: Իրականում, ինչպես նշել է Մ. Ներսիսյանը, «հիշյալ պետությունն իր ամբողջ դոյուկության ընթացքում աչքի է ընկել անօրինակ բարբարոսություններով, դարեր շարունակ

³ М. Г. Н е р с и с я н, Предисловие. — Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под. ред. проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 2-е, дополненное издание, Ереван, 1982, с. III. Հարկ է, ի դեպ, նկատել, որ այս տեսակետն իր արտացոլումը չի դրել 1966 թ. իրականացված սույն գրքի առաջին հրատարակությանը կից առաջաբանում:

⁴ Այս տեսակետի կողմնակիցներից հիշատակենք Հայոց ցեղասպանության հայտ-

նի դիտակ, լիբանանցի պատմաբան Մուսա Պրանսի և Յուրի Բարսեղովի անունները: St'e Moussa Prince, Un genocide impuni. L'armenocide, Beyrouth, 1975, p. 97-114, 147-242, 345-376; Ю. Г. Барсе - г о в. Геноцид армян — преступление по международному праву. М., 2000, с. 17-22.

արգելակել է իրեն հպատակ երկրների տնտեսության, մշակութային զարգացումը և դաժան հալածանքի, կեղեքումների ու կոտորածների է ենթարկել բազմաթիվ ժողովուրդների և ազգությունների» (էջ 26):

Օսմանյան բարբարոսական վարչակարգի ջատագովների հերյուրանքները հիմնավորապես դիմազերծելու նպատակով նա բազմիցս վկայակոչել է ոչ միայն նշանավոր հասարակական, քաղաքական գործիչների և սականավոր գրողների ու հեղինակավոր պատմաբանների գնահատականները, ինչպիսիք են Կ. Մարքսը, Ն. Չեռնիշևսկին, Վ. Գլադստոնը, Վ. Լյուգոն, Ս. Ցվայգը և շատ ուրիշներ, այլև հիմնվել է տարատեսակ սկզբնաղբյուրների, այդ թվում թե՛ Հայ և թե՛ օտար (բյուզանդացի, բուլղար, սերբ, թուրք) տարեգիրների վկայությունների, ինչպես նաև արխիվային վավերագրերի (Ռուսական կայսրության արտաքին դործերի նախարարության, Մաչոցի անվան Մատենադարանի) ու Հայկական ձեռագրերի վրա: Անհրաժեշտ վիստերով հեղինակն անկողմնակալորեն բացահայտել է զանազան երկրներում «քաղաքակրթություն» տարածող օսմանյան պետության նվաճողական քաղաքականության բուն էությունը, որը Բյուզանդական կայսրության անկումից ի վեր մինչև Հայոց ցեղասպանությունը, Հանդում էր հպատակեցված ժողովուրդների զանգվածային բնաջնջմանը, տնտեսական կեղեքմանն ու բացահայտ կողոպուտին, մշակութային արժեքների ոչնչացմանը: Մ. Ներսիսյանն ուրվագծել է ծայրահեղ դաժանություններ աչքի ընկնող օսմանյան տարբեր դաժակալների, մասնավորապես Մեհմեդ II-ի (1451-1481) և Սելիմ I-ի (1512-1520) դիմադիծը, որոնք անվարանորոն բնաջնջում էին ոչ միայն օսմանյան լծի տակ հեծող ժողովուրդներին, այլև, անհրաժեշտության դեպքում, իրենց իսկ ընտանիքների անդամներին:

Օսմանյան կայսրության պատմության կեղծարարները բազմիցս խեղաթյուրել են նաև օսմանյան վարչակարգի դեմ տարբեր ժողովուրդների մղած ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության խնդիրները, սարկացված ժողովուրդների ապստամբական պայքարը ներկայացրել իբրև օ-

տար միջամտության հետևանք: Այս առիթով Մ. Ներսիսյանն անհրաժեշտ է համարել ընդգծել, որ «Օսմանյան պետության դեմ ուղղված ազատագրական շարժումների գլխավոր պատճառը թուրքական սուլթանների կողմից նվաճված երկրներում ստեղծված բարբարոսական, անտանելի ուժեղ էր» (էջ 77): Մասնավորապես, Հայ ժողովուրդի պարագայում, սկսած դեռևս 1890-ական թվականներից, արևմտահայության ծանր կացության հենքի վրա Մ. Ներսիսյանը Հայ ժողովուրդի պայքարը համարել է միանշանակ օրինակալի, որը մղվում էր Հանուն կյանքի, պատվի և գոյության պահպանության. «Այդ նրա բարոյական իրավունքն էր ու սրբազան պարտքը», - նշել է հեղինակը (էջ 17): Պատմության կեղծարարների այն պնդումները, թե իբր Մեծ եղեռնի պատճառ են դարձել 1914 թ. կազմակերպված Հայկական կամավորական ջոկատների դործունեությունը և 1915 թ. Վանի Հայության ապստամբությունը՝ Մ. Ներսիսյանը բնութագրել է իբրև «անհիմն և շինծու», քանի որ Վանում Հայերը ոչ թե ապստամբել են, այլ ստիպված են եղել դիմելու ինքնապաշտպանական կռիվների (էջ 80-81):

Ակադեմիկոս Ներսիսյանը հանգամանորեն մեկնաբանել է Հայոց ցեղասպանությունը տարիներին տարբեր երկրների և հատկապես ինքնակալական Ռուսաստանի դիրքորոշումը Հայ ժողովուրդի նկատմամբ: Այս կնճռոտ հարցում նա հիմնավորապես հերքել է տարբեր «ռուսաֆոբների հնարած այն առասպելը», թե իբր ռուսական պետությունը ցանկացել է նվաճել Հայաստանն առանց Հայերի: Հեղինակն ընդգծել է այն անառարկելի իրողությունը, որ ամենևին արդարացի չէ առանձին սևհարյուրակային «չինովնիկները» կամ գինվորական գործիչների Հայացքներն ու տրամադրությունները «նույնացնել Ռուսաստանի պետական քաղաքականության հետ» (էջ 20): Վկայակոչելով բազմապիսի վիստեր, որոնք առնչվում են ռուսական զորքերի դերին 1915 թ. մայիսին Վանում պաշարված Հայությանը կործանումից փրկելու, 1916 թ. արևմտահայությանը նյութապես օժանդակելու, Ռուսական կայսրության

տարածքում ցեղասպանությունից մազապուրծ հայերին ապաստանելու հարցերին, հայ-ուսական հարաբերությունների պատմության մեծ մասնագետը հանգել է այն հետևություն, որ 1915-1917 թթ. Ռուսաստանն «աշխատել է ապահովել, պահպանել հայության ֆիզիկական դոյուլթյունը, հանգստի է հեղձվել թուրք ազգայնականների հայաջինջ քաղաքականության դեմ, վործել է իրաթարել պանթուրքիստների ծրագրերը»: Ի վերջո ինչպես նա ընդգծել է, Հայկական հարցում «համընկել են Ռուսաստանի և Հայ ժողովրդի շահերը» (էջ 19):

Հայոց ցեղասպանության պատմականությունը հավաստող բազմալեզու սկզբնաղբյուրների թվում ակադեմիկոս Ներսիսյանը նախապատվությունը տվել է թուրքական և գերմանական ծագում ունեցող վաստաթղթերին (գլխավորապես՝ արխիվային), քանզի Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքիան և Գերմանիան դաշնակիցներ էին: Օրինաչափ է, որ նա ըստ արժանվուն կարևորել է Լեփսիուսի ջանքերով հրատարակված՝ գերմանական արխիվային վավերագրերն ամփոփող ժողովածուն⁵: Վերլուծելով այս հրատարակության մեջ ամփոփված կարևորագույն վավերագրերը, Մ. Ներսիսյանն ուշագրությունը կենտրոնացրել է, մասնավորապես գերմանացի գիվանագետների այն գեկուցագրերի վրա, որոնք աներկբայորեն հավաստում են Հայոց ցեղասպանության իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով (էջ 89-96): Հիմնվելով ժողովածուում ընդգրկված փաստաթղթերի վրա, հեղինակը մեկնաբանել է հայերի զանգվածային տեղահանությունների հարցը, որոնք ըստ էրզրումում գերմանական Հյուսիսային Շոքեներ Ռիխտերի վկայության՝ «հավասարազոր» են եղել «զանգվածային ոչնչացման» (էջ 93):

Ինչ վերաբերում է թուրքական սկզբնաղբյուրներին, ապա Մ. Ներսիսյանը մանրամասնորեն քննարկել է հայերի բնաջինջ-

մանր վերաբերող թալեթ բեյի գաղտնի հեռագրերը, որոնք առաջին անգամ հրատարակել է թուրք պաշտոնյա Նախիմ բեյը, արժևորել է օսմանյան քաղաքական գործիչներից՝ ծագումով քուրդ Մեվլին-գադե Ռիֆաթի հուշերը: Այս փաստաթղթերը ևս հիմնավորապես բացահայտում են օսմանյան վարչակարգի պարագլուխների դերը՝ Հայոց ցեղասպանության կազմակերպման հարցում (էջ 99-100):

Պատմության կեղծարարներին հիմնավորապես մերկացնելու համար, ակադեմիկոս Ներսիսյանը վկայակոչել է նաև 1919 թ. Կ. Պոլսի ռազմական դատարանի մեղադրական փաստաթուղթը: Թուրքական պաշտոնական տեսակետն այս հարցում հստակեցնելու մտադրությամբ, հեղինակը չի շրջանցել նաև թուրքական տարբեր վարչակարգերի ղեկավարների՝ թալեթի և Մուստաֆա Քեմալի խոստովանությունները: Շեշտելով Հայոց ցեղասպանության եղիլության ընդունումը Քեմալի կողմից, Մ. Ներսիսյանը, այդուհանդերձ, դժվարացել է պատասխանել իր իսկ առաջադրած այն հարցին՝ թե ինչով կարելի է բացատրել Աթաթուրքի նման դիրքորոշումը (էջ 122):

Ներսիսյանն – պատմաբանին բնորոշ էր սկզբնաղբյուրների, մասնավորապես, արխիվային վավերագրերի, մանրագին քննությունը: Նա ցավով արձանագրել է այն փաստը, որ Հայոց ցեղասպանության պատմության մասնագետները բավարարչափով չեն օգտագործել նույնիսկ Հայաստանի արխիվներում պահվող փաստաթղթերը: Ի դեպ, սույն ժողովածուում հրատարակված են Հայաստանի Ազգային արխիվից քաղված 27 փաստաթուղթ (դրանցից 16-ը շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ), որոնք ավելի ամբողջական են դարձնում քեմալական գործերի գործած բարբարոսական արարքների պատկերն Արևելյան Հայաստանում 1920 թ. վերջին և 1921 թ. սկզբին (էջ 126-166):

Քեմալականների օրոք Հայոց ցեղասպանության տարբեր մանրամասներ են վերհանված նաև «Մի բանավեճ Զմյուռնիայի 1922 թվականի ողբերգության մասին» բաժնում, որտեղ հեղինակը հիմնվելով ականատեսների վկայությունների վրա,

⁵ Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr Johannes Lepsius, Potsdam, 1919.

մանրամասնորեն բացահայտել է 1922 թ. սեպտեմբերին Զմյուռնիայում տեղի ունեցած Հայերի և Հույների բնաջնջման բազում մանրամասներ: Նշենք նաև, որ այս հոդվածում վերահրատարակվել է դեռևս 1965 թ., Մ. Ներսիսյանի «За рубежом» ամսագրի խմբագրական խորհրդին հղած քննադատական նամակը, որի առիթ էր ծառայել այդ ամսագրում 1922 թ. Զմյուռնիայում քրիստոնյաների զանգվածային կոտորածների հավաստի պատկերն աղավաղող մի հոդվածի լույս ընծայումը: Այս փաստն ինքնին վկայում է Մ. Ներսիսյանի քաղաքացիական բարձր դիմագծի մասին, որը դեռևս 1960-ական թվականներին, երբ խորհրդային Միությունում Հայոց ցեղասպանության թեման դեռևս «փակի ներքո» էր, չի վարանել բողոքի ձայն բարձրացնել Հանուն սլամական ճշմարտության բացահայտման:

Գրքում ամփոփված գրվածքները Հեղինակը գրել է տարբեր տարիների: Այնուհետև նա Հնարավորություն չի ունեցել

դրանք խմբագրել և վերջնական տեսքի բերել իբրև միասնական գրքի բաղկացուցիչ մասեր: Այս իրողությունը բնականաբար դրոշմ է թողել շարագրանքի ընդհանուր ոգու վրա:

Միևնույն հանգամանքով են պայմանավորված նաև գրախոսվող աշխատության մեջ երբեմն տեղ գտած կրկնությունները, ինչպես նաև որոշ անհաջող ձևակերպումները: Հեղինակն այսօր նպատակահարմար չէր գտնի, անշուշտ, Մ. Գոկրովսկու հայացքները բնութագրել իբրև «վուլգար-սոցիոլոգիական» (էջ 17):

Եզրափակելուց առաջ ցանկանում ենք ողջունել սույն ժողովածուի լույս ընծայումը, քանզի այն ամփոփում է ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված կարևորագույն հոդվածները, որոնք ընթերցողին Հնարավորություն են ընձեռում հստակ պատկերացում կազմել Հայ ժողովրդի կյանքում այս ողբերգական իրադարձության շուրջ Հեղինակի հայացքների համակարգի մասին:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԳՈՂՈՍԹԱՆ